

Наталія БУЛАВА

РОЛЬ РІЗНИХ КЛАСІВ ЛЕКСИКИ У ТВОРЕННІ ПРИЗВИЩ ПІВНІЧНОЇ ДОНЕЧЧИНИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1(35) 2016

УДК 81'373.232.1

Булава Н. Роль різних класів лексики у творенні прізвищ північної Донеччини; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 9; мова – українська.

Анотація. З'ясування лексико-семантичної специфіки твірних основ прізвищ північної Донеччини зумовлено відсутністю комплексного ономастичного дослідження зазначеного регіону. Лексико-семантичний аналіз прізвищ досліджуваної території дав змогу здійснити семантичну кваліфікацію прізвищ північної Донеччини; запровадити лексико-семантичну класифікацію прізвищ вищеназваного регіону; розкрити роль різних класів онімної та апелятивної лексики у формуванні прізвищ; виокремити та дослідити значення найчастотніших лексем, наявних в антропоосновах.

Ключові слова: прізвище, семантичний, антропооснова, лексика, північна Донеччина.

Прізвища становлять своєрідний, але дуже цікавий клас мовного простору. Ці лексеми містять важливу теоретико-лінгвістичну, історичну, етнографічну та іншу наукову і побутову інформацію.

Прізвища як невід'ємні складники будь-якої мови здавна привертала увагу лінгвістів. Початок наукового вивчення української антропонімії закономірно пов'язують з іменами мовознавців другої половини XIX – початку XX ст. В. Охрімовича, А. Степовича, М.Ф. Сумцова, І.Я. Франка, В. Щербини, В.М. Ястребова. Проте всебічне дослідження слов'янської антропонімії припадає на середину XX ст. і реалізується в працях українських учених (С.П. Бевзенко, В.О. Горпинич, Л.Л. Гумецька, М.О. Демчук, І.М. Желєзняк, Ю.О. Карпенко, Р.Й. Керста, І.І. Ковалик, О.Д. Неділько, А.М. Поповський, Ю.К. Редько, М.О. Сенів, І.Д. Сухомлин, М.І. Сюсько, М.Л. Худаш, К.К. Цілуйко, П.П. Чучка), російських (В.Д. Бондалетов, С.І. Зінін, В.А. Никонов, Н.В. Подольська, О.М. Селіщев, О.В. Суперанська, В.К. Чичагов, Л.М. Щетинін), білоруських (М.В. Бірило, М.Я. Гринблат, А.К. Устинович) та інших ономастів.

Завдяки системному науковому розгляду українська антропоніміка вже має апробований комплекс методів аналізу, ґрунтовно розроблену теоретичну базу, відповідну терміносистему. Сьогодні поглиблюється загальна теорія оніма, розширюється амплітуда антропонімічних досліджень, активно розробляється літературний антропонімікон, з'ясовується специфіка перекладу антропонімів та ін. Незважаючи на помітні успіхи, в цій науці й досі існують проблемні аспекти, які вимагають подальших ономастичних студій. Так, аналіз прізвищ найчастіше здійснюється на синхронному рівні, історичний матеріал рідше стає об'єктом вивчення. Дискусійною залишається наявна лексико-семантична класифікація прізвищ, оскільки вона спирається на різні кри-

терії, що передбачає необхідність створення її універсальної моделі, яка б урахувала специфіку цього лексичного класу тощо [1]. На думку М.О. Демчук, досягнення української антропонімії (як історичної, так і сучасної) на загальнослов'янському антропонімічному фоні ще дуже скромні. Саме тому вивчення цих мовних явищ у широкій науковій перспективі є актуальним й одним із першочергових.

У цьому аспекті вчені-ономасти наголошують на важливості всебічної наукової кваліфікації прізвищевих складників антропонімікону, що уможливить створення загальнонаціонального словника прізвищ, відповідних атласів, які б давали уявлення про українську антропонімію систему загалом та розкривали мовні особливості зазначеного класу. Цей комплекс завдань можна розв'язати через детальний аналіз прізвищ усіх регіонів. У вітчизняній ономастиці вже досліджено антропонімію таких етнічних територій: Бойківщина (Г.С. Бучко), Буковина (Л.В. Кракалія), Верхня Наддністрянщина (І.Д. Фаріон), Гуцульщина (Б.Б. Близнюк), Дніпровське Припоріжжя (І.А. Корнієнко), Закарпаття (П.П. Чучка), Кіровоградщина (Т.В. Марталого), Лемківщина (С.Є. Панцьо), Лубенщина (Л.О. Кравченко), Нижня Наддніпрянщина (І.І. Ільченко), північна Тернопільщина (С.В. Шеремета), північне Лівобережжя (О.Д. Неділько), Полтавщина (І.Д. Сухомлин), Правобережне Побужжя (Т.Д. Космакова), Опілля (Г.Д. Панчук).

Актуальність дослідження зумовлена тим, що прізвища північної Донеччини досі не були предметом комплексного ономастичного вивчення і тому потребують наукової кваліфікації з огляду на семантичне різнобарв'я збереженої в їх складі лексики, а також на наявність словотвірних особливостей. Сучасний антропонімічний матеріал східних областей України лише частково залучався до наукового розгляду В.Д. Познанською, проте всі прізвища такої великої й густозаселеної території не

могли бути вичерпно проаналізовані в одній праці.

Метою нашого дослідження є лексико-семантичний аналіз прізвищевих номінацій північних районів Донеччини (Артемівського, Добропільського, Костянтинівського, Краснолиманського, Олександрівського, Слов'янського), виявлення їх регіональної специфіки, що істотно доповнить загальну картину антропонімікону східної України. Крім того, лінгвістична кваліфікація антропооснов зазначеної місцевості сприяє поглибленому з'ясуванню історичних, соціокультурних та ментальних феноменів цього регіону, відображених у прізвищевих назвах, увиразнюючи актуальність роботи.

Об'єктом дослідження є прізвища, поширені на території північної Донеччини. Формування антропонімічної системи цього регіону відбувалося в постійних міжмовних контактах як генетично споріднених, так і неспоріднених мов. Таким чином, прізвища північної Донеччини, з одного боку, виявляють специфічні риси, а з іншого – містять й інваріантні ознаки, оскільки перебувають у діалектичній єдності із загальнонародним антропоніміконом.

Предметом дослідження є лексико-семантичні особливості прізвищ північної Донеччини.

Реалізація мети вимагає вирішення таких **завдань**: здійснити семантичну кваліфікацію прізвищ північної Донеччини; запровадити лексико-семантичну класифікацію прізвищ зазначеного регіону; розкрити роль різних класів онімної та апелятивної лексики у формуванні прізвищ; проаналізувати склад слов'янських і християнських імен, наявних в антропоосновах; схарактеризувати семантику апелятивів української мови, відображених в основах прізвищ.

У дослідженні спираємося на поширену в українській ономастиці класифікацію антропонімів за семантикою прізвищевих основ (Л.О. Кравченко [2], Ю.М. Новикова [3], Р.М. Падалка [4], Г.Д. Панчук [5], В.Д. Познанська [6], Ю.К. Редько [7], П.П. Чучка [8], С.В. Шеремета [9] та ін.), відповідно розподіляючи аналізовані прізвища на: 1) прізвища, в основі яких відображено онімну лексику; 2) прізвища, в основі яких відображено апелятивну лексику. Додатково виокремлюємо полісемантичні антропооснови та прізвища з непрозорою на рівні синхронії семантикою. Зазначений підхід полягає у формуванні лексико-семантичних груп прізвищ за рубриками їх антропонімічних основ і дає змогу проаналізувати лексеми, наявні в сучасній мові, а також ті мовні одиниці, що вийшли з ужитку, але збереглися в антропоосновах. До того ж, саме етимологія прізвища, яка розкриває його основу, в багатьох випадках визначає мотивацію іменування, уможливаючи реконструкцію семантичних домінант первинних прізвищевих моделей. У такий спосіб нами виявлено, що відономастичні прізвища становлять 41,1 %, відапелятивні – 53,7 %, полісеман-

тичні – 3,5 %, непрозорі семантики – 1,7 % від загальної кількості всього фактичного матеріалу.

У численному словнику українських прізвищ особливе місце посідають відономастичні прізвища, яких зафіксовано 4723 (41,1 %). Залежно від того, який різновид ономастичної лексики відображено в антропоосновах (особове ім'я чи топонім), виокремлюємо дві групи прізвищ: 1) відіменні (29 %) та 2) відтопонімні (12,1 %).

Дослідження відіменних прізвищ засвідчило, що в їх основі відбито понад 400 антропонімічних варіантів, що за походженням могли бути а) автохтонними слов'янськими (65 варіантів): *Гоиславь, Любомирь, Скоромирь, Станиславь* та ін.; б) християнськими (316 варіантів): *Абакум, Луп, Мирон, Назар, Пархом* та ін. Проте не всі імена послугували базою для творення антропооснов. Переважно це були їх популярні варіанти або такі, що мали значну кількість похідних утворень у період становлення прізвищ. Головна роль у творенні відіменних прізвищ належить чоловічим християнським іменам. В основі 2708 (23,5 %) сучасних українських прізвищ відображено 278 чоловічих християнських імен і лише 182 (1,5 %) прізвища, мотивовані жіночими іменами, що пояснюється давньою слов'янською традицією називати дитину за ім'ям батька.

Широковживаними іменами в антропоосновах є насамперед поліваріантні, наприклад *Григорій* (від якого утворено 66 прізвищ) < *Гринь, Грицай, Гриців, Гришай, Гришко*; *Іван* (53 прізвища) < *Іванів, Іваник, Івахно, Івашкевич, Ганна* (20 прізвищ) < *Ганич, Ганночка, Ганусенко*; *Марія* (13 прізвищ) < *Манюк, Манько, Марусич, Марусяк*. В антропоніміконі північної Донеччини в основах прізвищ зафіксовано також рідковживані та застарілі імена (*Донат, Урбан, Домна, Нукліда, Мокрина* та ін.), репрезентовані поодинокими прізвищами. Незначною за кількістю є і група прізвищ з іншомовними іменами в основі (*Бартош, Томашевич, Якуба*), появу яких зумовлено активними етнічними контактами корінного українського населення з представниками інших народів.

Науковий розгляд антропооснов північної Донеччини виявив, що сучасні відтопонімні прізвища становлять 12,1 % (1400 антропооснов) від загальної кількості спадкових антропонімів і відображають у своїх основах ойконіми, катойконіми, гідроніми та хороніми (*Задунайський, Китайгородський, Конотоп, Український, Чорнобиль*), серед яких переважають численні та різноманітні ойконіми (10 %) з найвищим ступенем антропонімізації.

Прізвища, мотивовані апелятивними назвами (6177, або 53,7 % від загальної кількості аналізованих антропонімів), відбивають різноманітні аспекти матеріальної та духовної культури українців. Аналіз семантики таких антропооснов здійснюємо в межах категорій *nomina personalia* й *nomina impersonalia*, відповідно виокремлюючи прізвища, мотивовані

особовими апелятивами (28,9 %), та прізвища, твірні основи яких є апелятивами з неособовим значенням (24,8 %). Дослідження відапелятивних прізвищ у межах зазначених категорій мотивуємо тим, що процес онімізації загальних назв відбувається неоднаково. Усі загальні назви на момент перетворення їх в оніми мають особове значення, але для лексем *nomina impersonalia* це значення обов'язково є метафоричним або метонімічним, оскільки воно виникає на основі певної подібності чи перенесення ознак з об'єкта на суб'єкт, наприклад, прізвища *Вовк, Дуб* виникли внаслідок надання влучних прізвищ за уподібненням чи порівнянням, тобто вони метафорично вмотивовані. У такий спосіб встановлюємо не лише формальну амплітуду актуальних апелятивів, наявних у складі антропонімів, а й ментальні пріоритети, відбиті в прізвищевих моделях, що поглиблює уявлення про національні етнокультурні константи.

Категорія *nomina personalia* об'єднує 9 лексико-семантичних груп: назви людей за родом діяльності, назви людей за внутрішніми ознаками, назви людей за зовнішніми ознаками, назви людей за сімейним станом, назви людей за етнічною ознакою, назви людей за територіальною (топографічною) ознакою, назви людей за соціальною ознакою, назви людей за релігійною ознакою, назви міфічних істот. Кількісний аналіз виявив, що антропооснови, мотивовані особовими апелятивами, становлять більшу частину всіх відапелятивних прізвищ (3325 одиниць). Цей факт пояснюємо специфікою особових апелятивів, які, на відміну від неособових, відрізняються від прізвищ лише ступенем індивідуалізованості особового значення. У категорії *nomina personalia* найповніше представлено лексико-семантичні групи агентивних (за родом діяльності людини – 900 прізвищ) та атрибутивних назв (за внутрішніми властивостями людини – 800 прізвищ і за її зовнішніми ознаками – 690). Численність цих прізвищ можна пояснити комунікативною актуальністю професійних характеристик особи, а також її зовнішніх та внутрішніх ознак.

Прізвища категорії *nomina impersonalia* представлено в антропоніміці північної Донеччини 10 лексико-семантичними групами: назвами предметів та об'єктів; назвами тварин; назвами рослин; назвами страв, напоїв, продуктів харчування; анатомічними назвами; назвами абстракцій; назвами явищ природи та різних часових понять; назвами іграшок, забав та інших розваг; назвами хвороб; назвами різноманітних угруповань. Вони становлять меншу частину (2852 прізвища) від загальної кількості всіх відапелятивних прізвищ. У межах категорії *nomina impersonalia* найбільш частотними є групи “назви предметів” (1050 прізвищ), “назви тварин” (580 прізвищ), “назви рослин” (360 прізвищ). Співвідношення лексико-семантичних груп за своїм кількісним виявом в антропоосновах залежить як від мовного потенціалу власне лексико-семантичної групи, так і від спроможності семіми відповідати

вимогам тих принципів номінації, що діяли в період утворення антропонімів.

Уналежнення прізвища до тієї чи іншої лексико-семантичної групи не обов'язково є абсолютним, оскільки не завжди можна однозначно кваліфікувати допрізвищеву семантику його твірної основи. Відомі ономасти (Ю.О. Карпенко, П.П. Чучка та ін.), аналізуючи полісемантичні прізвища, пропонують ці антропоніми виокремлювати в певну групу, оскільки лексеми, наявні в таких антропоосновах, багатозначні, а отже, прізвища можуть співвідноситися з декількома лексико-семантичними розрядами. Полісемантичні прізвища становлять невелику групу антропонімів північної Донеччини (3,5 %), але вони є цінним джерелом для дослідження значеннєвої синестезії твірних основ, напр. *Кисляк* (*кислий хліб; кисле молоко*), *Копитко* (*змен. копито; назва рослини*) тощо.

Непродуктивною виявилася і група прізвищ із непрозорою семантикою (*Камма, Лагно, Мормуль, Москот, Шемигон*) (1,7 %), які, проте, становлять цікавий матеріал для етимологічних студій, оскільки уможливають виявлення архаїчної та рідковживаної лексики.

Лексико-семантичний аналіз прізвищ досліджуваної території дав змогу виокремити певні регіональні особливості. Так, в антропоніміці північної Донеччини переважають відапелятивні прізвища, які становлять 53,7 % проаналізованих антропонімів, відономастичні ж охоплюють відповідно 41,1 %, що не збігається з даними, отриманими при відповідному аналізі Закарпатської області (35 % відапелятивних прізвищ і 46 % відономастичних). Відзначимо також, що загальнопоширеною практично у всіх регіональних антропоніміках є перевага особових апелятивів в основах прізвищ щодо неособових, проте неоднаковим є їх кількісне співвідношення: в північній Донеччині ця різниця становить 4,1 %, у Дніпровському Припоріжжі – 7 %, у Північно-правобережному Степу – 19 %, на Лубенщині – 5,27 %, що пояснюємо почасти різним ступенем антропонімізації апелятивної лексики.

Найуживанішими прізвищами відапелятивного походження на досліджуваній території є *Кравченко* – 53 (627), *Шевченко* – 63 (630), *Ткаченко* – 57 (683), де перша цифра вказує на кількість населених пунктів, у яких зафіксовано прізвище, а друга – на кількість носіїв. Аналіз же відіменних прізвищ засвідчив високий рівень частотності відповідних антропооснов, мотивованих чоловічими християнськими варіантами (23,5 %) з домінуванням усталених номенів *Іванов* – 47 (511), *Петренко* – 36 (217), *Харченко* (< *Харитон* або *Захар*) – 31 (218) (пор.: в антропоніміці Дніпровського Припоріжжя поширеними відапелятивними прізвищами є *Шевченко* (554), *Кравченко* (346), *Олійник* (327), у межах відіменних антропооснов – *Савченко* (225), *Василенко* (205), *Клименко* (199) та ін.

Такими чином, дослідження сучасних українських прізвищ північної Донеччини виявило, що

антропооснови є своєрідним утіленням актуальних національних рис, таких, наприклад, як релігійність (*Молибога, Отченашенко*), висока моральність та повага до старших (*Дядик < дядик “батько”, Мамич*), музикальність (*Музика, Співак*) тощо. В антропонімах відбито й особливості національного темпераменту, кулінарні вподобання, певну критичність та іронічність українців, яка, у свою чергу, зумовила перевагу відповідних знегативованих комунікативних характеристик, закріплених у прізвищевих антропоосновах (*Балуа, Легейда*).

Лексико-семантична кваліфікація антропонікону зазначеної території уможливила систематизацію наявного фактичного матеріалу, що дало підстави для укладання алфавітного словника су-

часних українських прізвищ північної Донеччини, який містить указівку на частоту їх вживання й географічне поширення.

Отже, проведений аналіз прізвищ північної Донеччини засвідчує високий рівень актуальності ономастичної та апелювальної лексики у процесах їх творення, а також дає змогу виокремити ядерні та периферійні прізвищеві найменування; встановлює причини домінування певних лексико-семантичних груп прізвищ; виявляє кореляційні зв'язки між ментальними константами та антропоосновами, що увиразнює етнокультурну специфіку досліджуваного регіону. Подальше дослідження прізвищ увиразнює наукові перспективи антропоніміки як етнологічного коду психоментальних феноменів нації.

Література

1. Єршоміна О.В. Лінгвістичні засади вивчення прізвищ української мови [Електронний ресурс] / О.В. Єршоміна // Український смисл. – 2012. – №2. – Режим доступу: <http://ukrsence.com.ua/zmist-zhurnalu/ukra%D1%97nskiy-smisl-2-2012/lingvistichni-zasadi-vivchennya-prizvishh-ukra%D1%97nsko%D1%97-movi/>
2. Кравченко Л.О. Антропонімія Лубенщини: Автореф. дис.... канд. філол. наук / Л.О. Кравченко. – К., 2002. – 20 с.
3. Новикова Ю.М. Семантико-словотвірна структура прізвищ Центральної і Східної Донеччини: Автореф. дис.... канд. філол. наук / Ю.М. Новикова. – Одеса, 2008. – 22 с.
4. Падалка Р.М. Динаміка прізвищ Слов'янського р-ну Донецької області: Автореф. дис.... канд. філол. наук / Р. М. Падалка. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.
5. Панчук Г.Д. Антропонімія Опілля: Дис.... канд. філол. наук / Г.Д. Панчук. – Тернопіль, 1999. – 155 с.
6. Познанська В.Д. Антропонімія юго-восточной Украины: Автореф. дис.... канд. філол. наук / В.Д. Познанська. – Харків, 1983. – 20 с.
7. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища / Ю.К.Редько. – К.: Наук. думка, 1966. – 216 с.
8. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття: Дис. ... д-ра філол. наук / П.П. Чучка. – К., 1969. – 978 с.
9. Шеремета С.В. Антропонімія північної Тернопільщини: Автореф. дис.... канд. філол. наук / С.В. Шеремета. – Івано-Франківськ, 2002. – 20 с.

Наталія Булава

РОЛЬ РАЗЛИЧНЫХ КЛАССОВ ЛЕКСИКИ В ОБРАЗОВАНИИ ФАМИЛИЙ СЕВЕРНЫХ РАЙОНОВ ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Определение лексико-семантической специфики антропооснов фамилий северных районов Донецкой области обусловлено отсутствием комплексного ономастического исследования указанного региона. Лексико-семантический анализ фамилий исследуемой территории позволил осуществить семантическую квалификацию фамилий северных районов Донецкой области; ввести лексико-семантическую классификацию фамилий вышеназванного региона; раскрыть роль различных классов онимной и апелювальной лексики в образовании фамилий; выделить и исследовать значение наиболее частотных лексем, сохранившихся в антропоосновах.

Ключевые слова: фамилия, семантика, антропооснова, лексика, северные районы Донецкой области.

Natalya Bulava

ROLE OF DIFFERENT CLASSES OF LEXICON IN SURNAMENES FORMING OF NORTHERN DONETSK REGION

Summary. Determination of lexical-semantic specifics of anthropostems of surnames of northern Donetsk region is due to lack of complex onomastic research of the specified region. The lexical-semantic analysis of surnames on the territory under study gives to carry out semantic qualification of surnames of northern Donetsk region; to enter lexical-semantic classification of surnames of this region; to reveal a role of various groups of onym and appellative lexics in surnames forming; to highlight and explore value of most frequency lexemes in anthropostems.

Key words: surname, semantics, anthropostem, lexicon, northern Donetsk region.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2016 р.

Булава Наталія Юрївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавства Вінницького національного технічного університету.